

Kun to Kirkeklokker har været anmeldte til Omstøbning, og heldigvis begge uden Betydning (Haderup 1697, Sinding 1811).

Skønt der saaledes maa siges at være udført meget Arbejde i Forhold til Kirkeinventarbevillingens Midler, maa det dog stadigt gentages, at det vedblivende kun er muligt at efterkomme et Mindretal af alle de mange Anmodninger om pæknær Understøttelse, som aarligt strømmer ind, og det kan ikke nægtes, at Museet stundom (trods Kultusministeriets Cirkulære ¹²/₁₂ 1895) slet ikke faar Meddelelser selv om store Restaureringsarbejder. Der kunde fremføres flere triste Eksempler herpaa, men det maa være tilstrækkeligt at nævne det sørgeligste: Prædikestolen i Bogense Kirke, der er blevet fuldstændigt rensat for sine gamle Farver, endogsaa saa grundigt, at et Fag, der var vendt ind mod Væggen og saaledes havde undgaet senere Overmalinger, er blevet afætsat lige saa grundigt som de synlige Dele. At man har handlet i god Tro, i det mindste fra de kirkelige Myndigheders Side, derom kan der i det nævnte Tilfælde ikke være Tvivl. Men det er unægteligt trist, at noget saadant kan finde Sted, og at Museets Arbejder og Rettigheder er saa lidet kendte og agtede, og det vil derfor sikkert forstaas, at Nationalmuseet med Længsel imødeser en ny og bedre Synslov.

OMBYGGEDE KIRKER OG KIRKEUDVIDELSER.

Af M. MACKEPFRANG.

»*Architekten*« indeholder for 23. Febr. dette Aar nedenstaaende Artikel, som vi med Forfatterens, Museumsdirektør, Dr. Mackeprangs Tilladelse aftrykker her.

Det er velkendt, at det langt overvejende Flertal af vore Kirker og da navnlig vore Landsbykirker gaar tilbage til Middelalderen. I hvor høj Grad dette er Tilfældet, er dog aldrig bleven optalt og der skal derfor i det følgende gøres et Forsøg herpaa.

Alt i alt findes der i Danmark 1608 Landsogne med selvstændige Kirker, hvis Oprettelse ligger forud for Reformationen¹⁾, og af disse har ikke færre end 1527 middelalderlige Kirker, hvoraf atter de godt 90 pCt. er romanske. Nu skal det straks siges, at det ovenfor nævnte Sognetal ikke fuldtud dækker det middelalderlige. Sammen med skriftlige Kilder, i første Række Kirkelisten i Ribekapitels Brevbog, den saakaldte »Ribe Oldemoder«, fra Tiden 1300—1350 og Tiendelisten i Roskildebispens Jordebog fra 1370, vidner navnlig i Jylland flere Kirketomter om, at en Del Kirker allerede er bleven nedrevne i Middelalderen. Og selv om det i Reformationstiden og de nærmest følgende Menneskealdre i første Række gik ud over de sikkert ogsaa for talrige Købstadkirker, forsvandt dog ikke ganske faa Landkirker, dels ved den almindelige Ordning af Sogneforholdene ved de saakaldte »Klemmebreve« i 1555, dels efter specielle kgl. Bevillinger. For Jyllands Vedkommende er deres Antal endog større end Købstadkirkerne (48 mod 43)²⁾, medens Tallet paa Øerne har været meget ringe. Der er dog i det følgende ikke taget Hensyn til al denne Ødelæggelsens Vederstyggelighed, lige saa lidt som til de i senere Tid helt nedlagte Kirker, faa i Tal, men ofte saare værdifulde, som f. Eks. de to Graabrødrekirker i Odense og Svendborg. Det er alene de nu staaende, der her lages op til Behandling. Og holder vi os til dem, maa det siges, at vor Kirkebestand i en ganske sjælden Grad har bevaret sit middelalderlige Præg. En Sammenligning med vore Naboer mod Nord, Øst og Syd vil i denne Henseende absolut falde ud til vor Fordel, og selv om vi til de 79 helt ombyggede Landsbykirker lægger 9 »fornyede« Købstadkirker, er et samlet »Tab« paa 88 Kirker dog til at bære³⁾. Landskabsvis fordeler de fuldstændige Ombygninger, og alene om dem er der her Tale, sig med 62 i Jylland, 26 paa Øerne, hvoraf atter 6 falder paa Fyen, 4 paa Lolland-Falster, 11 paa Sjælland og 5 paa Bornholm, den Landsdel, der, baade hvad Kvantitet og desværre ogsaa Kvalitet angaar, har lidt det største Tab, takket være en enkelt nidkær og myndig Provsts fortvivlede Iver efter at komme af med de gamle, »brøstfældige« Kirker, der dog viste sig saa solide, at man i flere Tilfælde maatte

¹⁾ De gamle Klosterkirker er her medregnede under Sognekirkerne.

²⁾ Jfr. William Scharlings Optælling i Historisk Tidsskrift 6. R. II, 294.

³⁾ Til disse 88 kan lægges endnu 3, nemlig Skive, Buderup og Højerup, hvilke Sogne har faaet nye Kirker. Da de gamle imidlertid er bleven staaende, er de ikke medtagne i Beregningen.

sprænge Murene, for i det hele at faa dem ned! Tidsmæssigt set stiller Ombygningerne sig saaledes¹⁾:

1536—1800	ombyggedes	13	Kirker.
1801—1850	»	6	»
1851—1860	»	3	»
1861—1870	»	11	»
1871—1880	»	13	»
1881—1890	»	19	»
1891—1900	»	10	»
1901—1917	»	13	»

Naar der ovenfor er brugt Ordet »Tab« om de ombyggede Kirker, maa dette Udtryk dog ikke tages altfor bogstaveligt for den ældste Tids Vedkommende, saa vist som nogle af de nye Kirker, modsat hvad der som oftest er Tilfældet i vore Dage, antagelig var bedre end deres Forgængere og i hvert Fald sikkert ikke ringere. Uth ved Horsens, Christoffer Valkendorffs Kirke i Svindinge paa Fyen og Hans Stenwinkels Kirke i Slangerup danner saa at sige en direkte Fortsættelse af de allerede under Gotikken kendte Totalombygninger, hvorpaa Valfartskirkerne i Ry, Karup og Holmstrup er Eksempler. Blot har den religiøse Trang eller Bevæggrund nu faaet en Tilsætning af Renæssancens Byggelyst. De fleste af de før 1800 ombyggede Kirker er forøvrigt uden større Betydning, og det samme gælder Ombygningerne før 1850, Frue Kirke naturligvis undtagen. Grunden til Ombygningen er i flere Tilfælde Ødelæggelse i Krig (Store Magleby(?), Rødovre og Hvidovre, Frue Kirke og Anholt) eller ved Naturbegivenheder (Skagen, Agger). Selve Antallet er, som Tabellen viser, kun ringe. Først fra ca. 1860 tager Angrebene til i Voldsomhed for at kulminere i Perioden 1861—90. Naar omtrent nøjagtig Halvdelen af Nedrivningerne falder i disse Aar, skyldes dette, foruden Stigningen i Folketallet og Alménvelstanden, antagelig en ved Kirkesynsloven af 1861 fremkaldt, i dette Tilfælde ganske vist sørgelig misforstaaet Interesse for Kirkerne. Paa den anden Side har sikkert de kgl. Bygningsinspektører og Nationalmuseet Ret til at tilskrive sig en god Del af Æren for Nedgangen efter 1900, hvor denne »Entente« har kæmpet energisk om end ikke altid sejrrikt for at bevare de gamle Kirker. I ganske faa Tilfælde er Ombygningen en Følge af Brand (Dannemare paa Lolland, Hørup og Ikast i Jylland), men normalt er den nu fremkaldt ved Kirkernes Liden-

¹⁾ Min Kilde har været Trap samt for Tiden efter denne Finanslovens Bevillinger.

hed, deres virkelige eller foregivne Brøstfældighed eller deres uheldige Beliggenhed.

Gaar vi fra Tabslistens tørre Tal over til de enkelte »Individer«, er det noget vanskeligt at udtale sig om, hvor stort det ideelle Tab har været. Ganske bortset fra de før 1850 nedrevne Kirker, om hvilke der naturligvis i Reglen intet vides, er nemlig ogsaa adskillige af de i senere Tid ombyggede ganske slet oplyste. I det hele og store kan man dog vistnok sige, at vi ogsaa i denne Henseende er sluppen nogenlunde godt fra det; der er utvivlsomt gaaet langt større Værdier tabt ved brutale Provsteistandsættelser og misforstaaede Architektrestaurationer — har Læseren nogensinde været i Sydfyen? — end ved Nedrivninger. Men naturligvis er der mellem »de Faldne« Bygninger, hvis Tab man begræder. Jeg skal ikke indlade mig paa en ørkesløs Undersøgelse om, hvorvidt Viborg Domkirke kunde være bleven istandsat i Stedet for ombygget; at man nu i hvert Fald ikke var faret saa haardt frem mod alt det senere tilkomne, er sikkert alle enige om. Men der er en Kirke, som den 1869 nedrevne St. Luciuskirke i Holbæk, hvis Nedrivningshistorie er et ejendommeligt Vidnesbyrd om Datidens Opfattelse af god, gammel, om end lidt hjemmegjort Bygningskunst¹⁾. Vi vilde utvivlsomt med Glæde give Afkald paa den manglende »indre Harmoni«, om vi kunde faa den gamle Kirke igen i Stedet for *Chr. Hansens* just ikke morsomme, men sikkert meget harmoniske Erstatning. Uvilkaarlig trøster man sig med, at sligt dog umuligt kunde ske nuomstunder, men man bliver unægtelig noget skeptisk, naar man mindes Nedrivningen af Holstebro Kirke i 1906, eller naar man erfarer, at der i 1902 virkelig var dem, der vilde jævne en af vore allerældste Kirker — Frue Kirke i Roskilde — med Jorden! Af Landsbykirker er der Uggerløse ved Holbæk og Vildbjerg med deres mærkelige Korbueanlæg²⁾, der er den pyntelige lille Teglstenskirke i Danmark og Kridtstenskirken i Vindinge ved Roskilde, for ikke at tale om de bornholmske.

Rækken kunde blive længere endnu, men i Stedet for at sørge over Fortiden lønner det sig bedre at kaste et Blik paa Fremtiden. Og Spørgsmaalet bliver da, om en Statusopgørelse i 2018 vil stille sig saa relativ gunstigt som i 1918. Jeg nægter ikke, at jeg i saa Henseende har mine stærke Tvivl. Jeg tænker ikke saa meget paa, at man ved Tiendeafløsningsloven

¹⁾ Jfr. »Architekten« 1913—14 S. 501 ff.

²⁾ Tegninger af ældre nord. Architektur Nr. 1. Jyske Granitkirker T. 65. Fortid og Nutid. II.

eller vel snarere ved dens Udførelse, saaledes som nu for nylig paavist af Provst *Nørgaard*, utvivlsomt er gaaet Kirkerne for nær. Har de kunnet overleve den Behandling, som 17.—18. Aarhundredes Kirkeregnskaber bærer Vidne om, klarer de sig nok i det 20. Jeg frygter heller ikke den mulige Ophævelse af Forbindelsen mellem Stat og Kirke, Folkekirkens Omdannelse til en Frikirke. Skulde dette nogensinde ske — og ingen ved jo, om det overhovedet vil ske — haaber jeg, vi er komne saa vidt, at man vil kunne sætte Danmarks Riges Vaaben over Kirkedørene, at Kirkerne altsaa bliver Statsejendom, der udlaanes til Menighederne. Nej, hvad der ængster mig, er et Naturfænomen, som det vil være meget vanskeligt at komme udenom, nemlig Befolkningens Tilvækst og den Forskydning i dens Fordeling, der som Følge af Samfærdselsmidlernes Udvikling alt har fundet og sikkert i stigende Grad vil finde Sted indenfor de enkelte Sogne. Hvad nu selve Folketallet angaar, vil det efter statistiske Beregninger fordobles i Løbet af 50—60 Aar, forudsat at Fødselshyppigheden da ikke synker yderligere¹⁾. Selv om den største Stigning vel som hidtil vil falde paa Købstæderne, vil Landbefolkningen jo ogsaa vokse, paa Grund af Husmandsbevægelsen endog stærkere end i den foregaaende 50-Aars Periode, hvor den dog fra 1860—1911 er steget med over 400,000, d. v. s. *gennemsnillig* med ca. 250 Individuer pr. Sogn. Og nægtes kan det ikke, at mangfoldige af vore Landsbykirker er saa smaa, at mange af dem i Længden ikke vil kunne rumme den voksende Menighed, med mindre vi da skulde opleve en — næppe sandsynlig — stærk Nedgang i det tilvante Kirkebesøg.

En ganske vist ikke saa vidtrækkende, men til Gengæld mere nærliggende Fare rummer det andet Moment: Befolkningens Forskydning. Jeg tænker her naturligvis særlig paa »Stationsbyerne«, vor Tids ægtefødte, om end arkitektonisk set noget vanartede Børn! Hidtil har disse mærkværdig nok kun spillet en meget ringe Rolle. I alt er kun 8 Sognebyer med ombyggede Kirker Stationsbyer, og af disse er det endda kun 3 (Herning, Holdsted og Vejen, muligvis dog ogsaa Vildbjerg), hvor Bebyggelsens ændrede Karakter har været Aarsag til Kirkens Nedrivning. Men der er ingen Grund til at tro, at Fremtiden vil arte sig lige saa gunstig. Der til er der altfor god Grøde i dem! Saa vidt mig bekendt foreligger der ingen Opgørelse over Folketallet i »de bymæssige Bebyggelser« — Stations-

¹⁾ Trap. 3. Udg. I, 33.

byernes officielle Navn, der i Skønhed kappes med deres Architektur! — før 1906. Bortset fra Nordsjælland, d. v. s. Frederiksborg Amt og Københavns Amtsrådsreds, hvor jo særlige Forhold gør sig gældende, havde den Gang 14 af disse nye Byer over 1000 Indbyggere, 1911 var Tallet steget til 25, 1916 til 40¹⁾. Og medens Tilvæksten i de egentlige Landdistrikter i Femaaret 1906—11 udgjorde ca. 39,000, var den i de bymæssige Bebyggelser, hvis Minimumsgrænse den officielle Statistik sætter til 400 Indb., ca. 43,000. Det vil sige, at medens den egentlige Landbefolkning kun er tiltaget med 3 pCt., er de »bymæssige« gaaet ca. 20 pCt. frem!²⁾ Den eneste ganske vist kun meget ringe Trøst er, at det hele Fænomen stadig er af udpræget jydsk Natur. Af de ovennævnte 40 Stationsbyer med over 1000 Indbyggere ligger de 30 i Jylland og deraf atter de 7 i Ribe Amt, et lille Varsel om, hvad vi kan vente os, naar det berømte »jernbanetomme« Rum i en nær Fremtid bliver fyldt med Baner!

Nu vil Forholdene jo nok arte sig noget forskelligt, alt eftersom det er den gamle Kirkeby, der bliver ophøjet til Stationsby, eller denne er et fuldstændigt Nyanlæg eller i hvert Fald en almindelig Landsby, saaledes at Sognets gamle aandelige Midtpunkt vedblivende faar Lov til at ligge hen i forholdsvis landlig Uberørthed. En af Museet foretaget Undersøgelse af de 145 Lokaliteter, der paa Tabellerne i »Statistisk Aarvog« 1917 direkte karakteriseres som Stationsbyer, viser, hvorledes Forholdene rent talmæssigt stiller sig.

Øerne	59,	deraf »Kirkebyer«	39,	»Landsbyer«	20.
Jylland	86,	—	—	51,	—
					35.

Lysest tegner Fremtiden sig for de gamle Kirker i det sidstnævnte Tilfælde, altsaa naar de ligger afsides fra Stationsbyen. Der er i saa Fald dog Haab om, at denne med Tiden kan faa sin egen Kirke, som det jo i flere Tilfælde er sket (Taastrup, Aarup, Vinderup), medens den gamle lever videre som »Bondekirke«, saaledes som dens Bestemmelse fra Arilds Tid har været. Falder derimod Stationsbyen og Kirkebyen — som desværre hyppigst — sammen, er der en til Vished grænsende Sandsynlighed for, at den gamle Kirke bliver for lille til Menigheden, saaledes at Kravet om større Plads vil rejse sig. At sidde dette Krav overhørig, lader sig naturligvis i Længden ikke gøre, hverken her eller ved de almindelige Landsogne, og det forekom-

¹⁾ Statistisk Aarvog. 1917. S. 6—9.

²⁾ Statistisk Tabelværk. 5. R. Litr. A. Nr. 9. S. 24.

mer mig derfor, at der kun er én Taktik at følge: Man maa gaa den samme Vej, som man gik i Middelalderen, altsaa søge at faa den gamle Kirke udvidet i Stedet for at erstatte den med en hel ny.

Nu skal det villig indrømmes, at Udvidelsen undertiden kan være saa radikal, at man uvilkaarlig mindes Karl Gustavs bekendte Ord om Faarene og Bukken! Men alligevel! Man bevarer om jeg saa maa sige Kontinuiteten, og den Stump af det gamle, der bliver tilbage, vil uvilkaarlig lægge Baand paa Architektens mere eller mindre sprælske Tilbøjeligheder. Ja, jeg er nærved at foretrække Udvidelsesløsningen fremfor den Udvej at bygge en helt ny Kirke og lade den gamle blive staaende som »fredet Mindesmærke«, vel at mærke naar der da ikke er Brug for den til Menighedshus eller lign. Naturligvis skal dette ikke forstaaes absolut og kategorisk. Der kan være Kirker, som er saa værdifulde og helstøbte, at de vanskeligt lader sig udvide, uden at for meget godt og gammelt forsvinder, medens det paa den anden Side vil være Helligbrøde at nedrive dem. Eller en Kirke kan ved sin Beliggenhed i den Grad præge Landskabet, at den alene af den Grund bør skaaes. Men forøvrigt tilstaar jeg ærlig, at jeg ikke er særlig begejstret for den Tanke, at Nationalmuseet skulde udvikle sig til at blive Kirkeejer i stor Stil og vel at mærke en Kirkeejer uden Kirketiende!

For altsaa kortelig at gentage det: Hvor man paa nogen Maade kan forsvare at udvide en gammel Kirke, skal man gøre det. Hvad Forbillederne angaar, behøver man just ikke at lede længe. Navnlig paa Øerne er jo det store Flertal af Kirkerne udvidede i gotisk Tid, og her er altsaa Ideer nok at hente. Mest almindelig er utvivlsomt en Udvidelse i Længderetningen, mod Vest eller Øst eller, hvad der jo ogsaa kan forekomme, i begge Retninger. Vestudvidelserne er sikkert foranledigede af den samme Faktor, som her beskæftiger os, altsaa den voksende Folkemængde; Østudvidelserne skyldes derimod snarere Hensynet til Gudstjenestens større Pomp (de store gotiske Fløjaltartavler?). Langt sjældnere er Udvidelsen i Bredde, der ogsaa kræver betydelig større økonomiske Ofre, da man jo daarligt kan gøre Skibet bredere uden at tage Koret med. Men jævnsides med disse Udvidelser af selve Kirkelegemet møder man ogsaa en Udvidelse ved Tilbygninger, hvortil i denne Sammenhæng naturligvis ikke kan medregnes de tre, der i det mindste paa Øerne næsten er konstante: Taarn, Sakristi og Vaabenhus. Ikke ganske faa Landsbykirker er jo paa denne

Maade i Tidens Løb bleven forvandlede til Korskirker, om end Omdannelsen vistnok kun undtagelsesvis er sket planmæssigt og med velberaad Hu, saaledes som ved Karlebo Kirke i Nord-sjælland. Sjældnere er det derimod at træffe Kapellerne samlede paa een Side og direkte inddragne i Kirkerummet, der derved bliver to- eller treskibet. Et typisk Eksempel herpaa er Mern ved Præstø, hvis Klosterkirke sikkert har været Forbilledet; af andre kan nævnes Broby ved Sorø. De mange selvstændige Spidsgavle giver disse Kirker et overordentligt male-risk Udseende, men naturligvis har denne Udvidelsesmaade praktisk set mindre heldige Sider.

Selv om en Udvidelse mod Vest sikkert i de fleste Tilfælde vil strande paa Hensynet til de middelalderlige Taarne, der jo absolut bør bevares, er der altsaa Muligheder nok tilbage. Hvilken man vil vælge, er selvfølgelig afhængig af de individuelle Forhold. Hensynet til den gamle Kirkes Architektur, Kirkens Plads paa Kirkegaarden og dennes Grave, Terrænets Karakter og Form, samt sidst men ikke mindst de Krav, der stilles til øget Plads, alt dette er Faktorer, der gør det umuligt at fastslaa nogen bestemt Udvidelsestype som den eneste salig-gørende. Da Sydsiderne paa vore Landsbykirker jo i Reglen er fælt moderniserede og ødelagte, medens Nordsiden langt oftere har bevaret sit gamle Præg, vil en Udvidelse med en Kapelrække mod Syd rent arkæologisk set vel nok i Almindelighed være den heldigste Løsning, ligesom den vistnok vil give det smukkeste Helhedsbillede. Men ogsaa her kan der naturligvis være Undtagelser.

ANMELDELSER.

STUDIER OVER DANMARKS OLDTIDSBEBYGGELSE.

Af H. V. CLAUSEN.

Magister H. V. Clausen gør i sine »Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse« et storstilet Forsøg paa ved Hjælp af Stednavnene at kaste Lys over vort Lands og tilgrænsende Landes Bebyggelse i Folkevandringstiden. Hans Emne er stort og van-